

Marynyň ýadygärlikleri

binagärçilik

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Marynyň binagärçilik ýadygärlikleri MARYNYŇ BINAGÄRÇILIK
ÝADYGÄRLIKLERI

Mary welaýatynda neolit, bürünç, antik we orta asyrlar döwrüne degişli köp sanly ýadygärlikler bar. Biz saklanyp galan binagärçilik ýadygärlikleri barada gürrüň bermekçi.

■ ULY GYZGALA (VI-VII asyrlar)

Gäwürgalanyň günbatar tarapynda beýik platformanyň üstünde ýerleşýär. Onuň ägirt diwarlary ýarym sütünler «gofralar» : uzyn tarapy 22 ýarym sütün we gysga tarapy 18 sütün bilen bezelipdir. Hatda gala ýykylan ýagdaýynda beýikligi 15 metre barabardyr. Bu gala iki gatdan, köp otagdan ybarat bolupdyr. Asma köpriniň (pandusyň) kömegi bilen daşardan göni ikinji gata girilipdir. Diwarda penjire bolmandyr, ok atyjylar üçin kä ýerlerinde deşikler bolupdyr. Bu bolsa galany berkitmä öwrüpdür.

■ KIÇI GYZGALA ýa-da ÝIGITGALA (VI-VII asyrlar) ■ Uly

Gyzgalanyň golaýynda ýerleşipdir we ondan esli kiçi bolupdyr. Ölçeği boýunça taraplary 11 we 12 ýarym sütün bolupdyr. Bu köşgüň gurluşy dörtburçlyk görnüşinde bolan hem bolsa, onuň şekili ýokarda agzalan gala meňzeýär. G. A. Pugaçenkowanyň belleýşi ýaly, iki köşk hem bir hanedanlygyň häkimlerine degişli bolupdyr. Saklanyp galan diwaryň beýikligi 8-10 metrdir.

■ ULY NAGYMGALA (VI asyr)

Gurluşy dörtburçlyk görnüşinde bolup, onuň esasy fasady günorta-gündogara çykýar. Otaglary dürli geometriki

şekildedir. Penjirelerinin ýapylyşy aýratyn gowy ýagdaýda. Ähli otaglar palçyk bilen suwalan.

■ ŞAÝYMGALA

Araplaryň döwrüne degişli ýadygärlik. Birnäçe alymlaryň çaklamalaryna görä, ýadygärlik Abu Muslimiň (VIII asyr) harby düşelgesiniň we bu ýere Omeýýalaryň syýasatyndan närazy, zulumyna çydaman gelen ýaragly ilatyň üýşen ýeri bolmaly. Şaýymgala dörtburçlyk seňňeri görnüşinde gurlup, Gäwürgalanyň gündogar tarapynda ýerleşýär.

■ MUHAMMET SEÝIT IBN ZEÝDIŇ MAWZOLEÝI (türbesi)

Seljuklar döwrüniň ýadygärligi. Bu ýadygärlik XX asyryň ellinji ýyllaryna çenli, ýagny meşhur arheolog M. E. Masson mawzoleýdäki: »Bu mazara (Allanyň merhemeti) □ şu (ýer) Abu Talybyň ogly, Alynyň ogly, al-Huseýiniň ogly, Aly Zain al-Abidiniň ogly, Zeýdiň ogly Muhammediň ejir çekip, wepat bolan ýeridir (Allanyň yradasy bilen olaryň hemmesine degişli bolsun!)...» kufi ýazgysyny okaýança, araplaryň hanyfe taýpasyndan bolan halyf Alynyň ogly Muhammet ibn al Hanafiýýanyň mawzoleýi hasaplanypdyr. Ýokarda görkezilişi ýaly, Muhammet ibn Zeýd başinji arkada Alynyň neberesinden bolýar. Ol VIII asyrda häkimlik ugrunda Horasandan kömek gözläpdir we Maryda ýaşap, Omeýýalaryň tarapyň tutanlygy sebäpli, din ugrunda göreşip, wepat bolýar. Abbasyýlar häkimligi alanlaryndan soň, Muhammet ibn Zeýdiň guburyň üstünde mawzoleý bina edipdirler. Bu guburyň üstündäki gurluşyk XII asyryň başyna çenli ýaramaz hala gelipdir. Şonuň üçin hem, ýazgyda görkezilişi ýaly, Marynyň häkimi (soň Soltan Sanjaryň weziri) Şerefaddin al Kummy 1112 (1113)-nji ýylda Muhammet ibn Zeýdiň mazarynyň üstünde mawzoleý gurmagy buýrupdyr. Bu mawzoleý biziň günümüze çenli ýetipdir we Beýik Seljuklar döwründäki Horasanyň binagärlik äheňine doly kybap gelýär. Muhammet ibn Zeýdiň mawzoleýi köne Marynyň eteginde ýerleşýär. Onuň dört gümezi bolup (biri uly we üçüsi kiçi), mazardan we metjitden durýar. Diwarlary bişen kerpiçler bilen

sünnälenip bezelipdir. Gurluşygyň ähli ýeri owadan romb, üçburçluk, sekiz ganatly, ýarym aýlaw geometrik nagyşly kerpijiň örülen görnüşi XI – XII asyrlardaky Orta Gündogarda ýokary binagärlik äheňinde gurlupdyr we ol gazuw işleri geçirilip öwrenilmäge mynasyp.

■ GYZBIBI MAWZOLEÝI (türbesi)

XI-XII asyrlardaky ýadygärlik. Soltangalanyň günbatar diwarynyň ýanynda ýerleşýär we keramatly ýer hasaplanýar.

■ HUDAÝNAZAR ÖWLÜÝÄ MAWZOLEÝI (türbesi)

XII asyra, Seljuklaryň döwrüne degişli bu ýadygärlik Soltangaladan demirgazyk tarapda ýerleşýär. Şu ýerde Muhammet Pygamberiň döwürdeşi we sopulary Bureýda ibn al-Huseýbanyň we al-Hakama Gifarynyň jesetleriniň galyndysy ýatyr. Olardan birinjisi, Maryda yslamy wagyz-nesihat edip, 681-nji ýylda ýogalýar, ikinjisi bolsa, Marynyň häkimi bellenip, 670-nji ýylda dünýäden ötýär. Olaryň jaýlanan ýeri keramatly hasaplanyp, XII asyrda olaryň guburynyň üstünde gümmez bina edilýär. XV asyrda Bureýdanyň we Gifarynyň guburlarynyň üstünde oýulyp ýazylan owadan ýazgylý mermer daşyny goýupdyrlar. Mawzoleý bolsa täzedan bina edilip, Temirler döwrüniň monumental binagärlik gurluşygynyň ajaýyp nusgasydyr. Soňky ýüzyýllýklarda mawzoleýiň töwereginde birgiden ikinji derejeli binalaryň gurulmagy, ýadygärligiň binagärlik toplumyna zeper ýetirmändir.

■ ABUL HASAN ALY IBN MUSA AR-RIDANYŇ ýadygärliginiň galyndysy Maryda ýadygärlikler toplumynda ýerleşýär.

HOJA ÝUSUP HEMEDANYNYŇ metjidi

XVI asyryň ýadygärligi. Şyh Abu Ýakup Ýusup ibn Aýýup Hemedany (1048 – 1140 ý.) Maryda ýaşap, Orta Aziýada meşhur sopuçylyk ordeni bolan Nagyşbendilere degişli bolupdyr. Hormatlanyp, onuň adyna bina edilen metjit Soltangalanyň diwaryndan demirgazyk tarapynda uly türkmen öwlüýäsinde (gonamçylygynda)

ýerleşýär. Ashablaryň (sopularyň) mazaryna (mawzoleýine) meňzedilip kerpiçden gurlan bu uly bina mazarlaryň öňünde ýerleşdirilen görnüşde görkezilipdir. Maryda köp sanly metjitleriň, köşkleriň, mawzoleýleriň (türbeleriň), ýaşaýyş jaýlaryň binalarynyň saklanyp galandygyny bellemek gerek. Olar barada ýazyp, aňyrsyna çykar ýaly däl. Şonuň üçin hem biz Marydaky ýerleşýän ýadygärlikleriň diňe iň meşhurlaryny suratlandyryjak bolup çalyşdyk, çünki bu gadymy ýerde ýerleşen ýadygärlikleriň ondan biri hem däl.

■ SOLTAN SANJARYŇ MAWZOLEÝI

Biz Soltan Sanjaryň mawzoleýi (türbesi) barada söz açmadyk, çünki bu beýik ýadygärlik aýratyn bölümiň gürrüňi bolmaga mynasyp diýip hasap etdik. Orta asyr Gündogarynyň iň beýik ýadygärlikleriniň biri Orta Aziýada görnükli syýasy işgär we harby serdar, Seljuklar döwletiniň iň soňky beýik hökümdary Soltan Sanjaryň mawzoleýidir (türbesidir). Soltan Sanjaryň mawzoleýi barada sungaty öwreniji G. A. Pugaçenkowa: »Eger bütin Merw yz galdyрман ýiten hem bolsa, onuň öňki şöhratyny şöhlendireýän maglumatlar, şäheriň ýadygärlik galan ýagdaýynda, atlandyrylan şäheriň ägirtligini duýmaga öz-özünden mümkinçilik dörederdi» diýip ýazypdyr. Maryda ýerleşen bu mawzoleý (türbe), hakykatdanam, Demirgazyk Horasan binagärlik mekdebine degişli taýsyz, ajaýyp nusgadyr. Binanyň özi Soltan Sanjaryň »Ahyretde ýaşajak jaýy« diýip atlandyrylypdyr. Reşideddin (XIV asyr) ony »...dünýäde iň uly gurlan ymarat« diýip häsiýetlendiripdir. XV asyrdaky başga bir taryhçy: »Bu älemde şeýle derejede berk, iň bir beýik gurluşygyň biri bolandygy üçin, zeperleme-de onuň golaýyna gelip bilmändir« diýip ýazypdyr. Mawzoleýi Soltan Sanjar XII asyryň kyrkynjy ýyllarynda gurdurýar. Mawzoleý mongollaryň wagşyçylygyndan we beýleki söweşlerden aman galypdyr. Bu bina häzir hem Mara gidilýän ýolda uzaklardan görünýär. Ýakudyň (XIII asyr) bellemegine görä, onuň mawy gümmezi ýoluň aňrybaşyndan görünýär (30 kilometre golaý). Binada ony guran sarahsly beýik binagär Muhammet ibn Atsyzyň ady saklanyp

galypdyr. Ol barada taryhy ýyl ýazgylarda hiç zat habar berilmeýän hem bolsa, onuň döreden zady öz-özünden görnüp dur. Soltan Sanjaryň mawzoleýiniň kerpiçden örülen daşy iki gatly gümmez gurluşynyň ulgamy mawzoleý gurlandan üç ýüz ýyl geçenden soň, galkynys döwrüniň ussasy hasaplanýan Filippo Brunelleskiý tarapyndan Florensiýada Santa Mariý del Fore mawzoleýiniň gümmezi ýapylanda ulanylypdyr. Gümmez galdyrylanda aýlanyp durýan krufalo (5) üçin beýik agaç gerek bolupdyr. Arap dilinden hünärmen Nazar Halymowyň işleriniň birinde bu mawzoleýiň gurluşygyna degişli gürrüň gozgalýar. Türkmenistanyň Ylymlar Akademiýasynyň Milli golýazmalar institutynda saklanýan XVIII-XIX asyrlara degişli »Gülüstan» eserinde: »Soltan bir ymarat gurduranda beýik agaç gerek bolupdyr. Şeýle agaç Marynyň bir ýaşaýjysynda bar eken. Soltanyň hyzmatkärleri köp pul hödürläpdirler, emma ol aýal garşy bolupdyr. Baş wezir gelip haýyş edipdir, bolmandyr. Gurluşyk durzulypdyr, soltanyň özi gelmeli bolupdyr. Ol aýal bolsa şatlygyna agajy mugt berip, soltanyň hyzmatyna saçak ýazypdyr, soltany we onuň töweregindäkileri, ähli goňşularyny naharlapdyr» diýilýär. Mawzoleý (türbe) barada türkmenleriň arasynda dürli rowaýatlar bar. Olardan birinde □ soltanyň asman perisine aşyklygy (söýgüsi) aýdylýar. Peri özüniň üç şertini ýerine ýetirse, Soltan Sanjary söýjekdigini nygtapdyr. Ol onuň bilinden gujaklamaly däldigini, dabanyňa seredip, synlamazlygy, saçyny daranynda seretmezligi ündäpdir. Sanjar bu şerti bozupdyr. Ol periniň saçyny daran wagtynda kellesini eline alyp daraýandygyny, dabanyňa seredende, periniň ýöremeýän ýeriň üstünde uçýandygyny görüpdir. Asman gözelini gujaklan wagtynda, ol onuň süňküniň ýokdugyny bilipdir. Peri gaharlanyp, asmana uçup gidipdir. Gamgyn galan Sanjar käwagtlar onuň gözel sypatyny ymaratyň gümmeziniň ýagtysyna görer eken, şonuň üçin ol özüni mawzoleýde jaýlamagy nesihat edipdir. Mawzoleý bilen baglanyşykly şeýle waka bar. Uly bolmadyk bir türkmen taýpasy soltan diri wagtynda, salgyt tölemeli bolanda, bir süri goýny birnäçe gezek soltanyň önünden geçirip, ony aldapdyr. Mekirligiň üsti açylýar. Birnäçe ýüz ýyl geçensoň, bu taýpa azalyp, betbagtçylykdan gözi

açylmandyr. Aksakgallar Soltan Sanjaryň näletinden çykmak üçin, bütin taýpa bolup, mawzoleýiň ýanyna göçüp gelmekligi karar edýärler. Soltanyň hatyrasyna mal öldürip, şyha Gurhan okatdyrýarlar. Ýöne çagalar gümmeziň üstüne çykanda, olaryň biri aşak gaçyp ýogalýar. Şol wagt kimdir biri: »Soltan Sanjar bagyşlamak islemeýär!» diýip gygyrypdyr. Şondan soň palawly gazan ters öwrülip, ot söndürilip, gamgynlyk bilen taýpa durşuna bu ýerden göçüpdür. Häzire çenli hem bu beýik mowzoleýe zyýarat edýärler, sadaka berip, Gurhan okadýarlar. Mawzoleýiň golaýynda piramida ýaly iki tümmek daş ýygmanypdyr. Zyýarata gelýänleriň her biri, Sanjaryň duşmanyndan ar alýan ýaly, tümmekleriň üstüne daş atýar. 1928-nji ýylda A. Semýonow »Po Zakaspiskim razwalinam» («Zakaspi harabaçylygy boýunça») atly kitapçasynda mawzoleýdäki mazaryň üstündäki arap dilinde ýazylan ýazgyny okanda, onda: »Şu ýerde, ahlak, ruhy taýdan iň yokary adam hasaplanan, Seljuk türkmenleriniň neberelerinden bolan Soltan Sanjar diýlip atlandyrylýan adamyň jesedi aram tapdy....Ol öz döwründe, beýik Aleksandr (Isgender Zülkarnaýn) ýaly adalatly, alymlaryň we şahyrlaryň hossary bolupdyr. Yslam dünýäsine ol ylym we sungat arkaly gülläp ösen ýagdaýda giripdir» diýlip ýazylypdyr.

Orazpolat EKÄÝEW,

Öwez GÜNDOGDYÝEW. Taryhy makalalar